

Imagini ale zgârceniei în proverbe din literatura populară românească

Anca-Giorgiana Manta (Panduru)
Studentă doctorandă, Universitatea din Craiova

Abstract

Proverbs can be defined as concise statements that, since ancient times, express human experiences and also the human drive for righteousness as long as paremiology has always been sanctioning ever-current vices, such as stinginess, in our case. The symbols and images that illustrate this vice sometimes need to be deciphered within a context as the meaning cannot be easily grasped by the modern reader. In the present paper, we analyse several such structures that render stinginess in the proverbs from the autochthonous folk literature.

Keywords: proverb, image, symbol, stinginess, folk literature

Introducere

Expresii impersonale de mare vechime, înzestrate cu autoritate și purtătoare de înțelepciune, proverbele sunt definite, în general, ca propoziții sau fraze scurte, care exprimă concis și sugestiv rezultatul unei experiențe, transmițând astfel o povată, o învățătură. Mai mult decât atât, au și evidente accente filozofice, gravitând în jurul unei probleme morale, al unei înțelepciuni aplicabile în varii situații din viața cotidiană, având ca origine „cunoștințele cucerite de om printr-o experiență îndelungată” (Balázs 90).

Reprezentând un consens formulat printr-un simbol logic, proverbul declanșează în mintea interlocutorului un raționament inductiv mai mult sau mai puțin complicat în scopul înțelegerii conținutului transmis.

Literatura paremiologică reprezintă un tezaur nesecat de înțelepciune, cu reguli de autoritate morală, în special în ceea ce privește viciile și defectele colectivităților umane din timpuri străvechi, general valabile și în societatea contemporană. Literatura noastră are drept cheie de boltă în acest sens cele zece volume ale lui Iuliu A. Zanne, care a consemnat un impresionant corpus de proverbe pentru a demonstra capacitatea de creație, de limbaj și de înțelepciune a poporului român. Laolaltă cu alte vicii, zgârcenia ocupă un loc central, fiind reprezentată și aspru criticată în numeroase proverbe și zicători.

În studiul său, „Din universul proverbelor românești: elemente de psiholingvistică”, Dragoș Topală (Topală 353-354) trece în revistă câteva trăsături esențiale ale unităților paremiologice: sunt formule lingvistice concise (alături de rolul mnemotehnic deloc de neglijat), ce prezintă structuri sintactice stabile și un lexic polisemantic, puternic metaforizat. Nu în ultimul rând, înțelegerea exhaustivă a unui proverb presupune o analiză interdisciplinară, care înglobează elemente din diverse ramuri științifice: folclor, antropologie, psihologie, lingvistică, sociologie, logică, istorie, religie ș.a.

În ceea ce privește proverbele din fondul paremiologic românesc, există numeroase câmpuri care exprimă specificul național al poporului nostru, aflându-se într-o relație de interdependență, fapt ce oferă caracterizări

complexe ale simțirii și ale gândirii populare autohtone din punct de vedere moral, psihologic, antropologic, social, mitologic, economic, estetic, cultural.

Pentru studiul nostru, am identificat și am propus spre analiză unul dintre cele mai reprezentative câmpuri lexico-semantică, și anume *zgârcenia*.

La nivelul lexicului, am observat existența unei terminologii variate, prin care este indicată și sancționată *zgârcenia*, evidențiind percepția și mentalitatea populară referitoare la acest viciu.

1. Importanța proverbelor

Prin intermediul proverbelor avem posibilitatea de a călători înapoi în timp, până în zorii umanității, și de a observa că, în ciuda diferențelor de evoluție (limbă, tradiții, obiceiuri etc.), modul de raportare a oamenilor la vicii și defecte este, în esență, același. Proverbele au fost transmise din generație în generație, din cele mai îndepărtate secole, circulând cu mult înaintea oricăror înregistrări scrise. Prin intermediul lor, omul simplu a pus bazele unei moșteniri solide a înțelepciunii și a bunului-simț comun, gata în orice moment să dea sfaturi de prudență sau avertismente asupra capcanelor vieții¹¹ (Hulme 10).

Dumitru Stanciu făcea observația pertinentă că încercările de a defini proverbul tind să înglobeze și criterii filozofice („Proverbul este spiritul unuia și înțelepciunea tuturor”), etice („Întregul bun-simț al omenirii se află în proverbe”), sociologice („Proverbele sunt copiii experienței.”) etc., fiecare dintre autori încercând astfel să aducă o notă de originalitate în surprinderea trăsăturilor acestuia. Axa definirii proverbelor o constituie însă „ceea ce este esențial în «ființa» proverbului, anume că el este o specie a literaturii populare, care aparține genului scurt” (Stanciu 202), fixat exclusiv în sfera creației folclorice. Astfel, în acest context, proverbul marchează „o vârstă a răgazului uman și a întoarcerii spre sine, spre experiența proprie și spre un efort de a o fixa într-un mod economicos”. (Kramer *apud* Stanciu 202)

2. Iuliu A. Zanne sau culegătorul exhaustiv de înțelepciune populară

Autorul celei mai mari colecții de proverbe și zicători din literatura noastră, Iuliu A. Zanne a fost fiul pașoptistului Alexandru Zanne, exilat în Turcia în urma eșecului Revoluției de la 1848 din Țara Românească. În ciuda profesiei de inginer (la căile ferate, la serviciul tehnic al Primăriei din București sau la serviciul de poduri și șosele), moștenind talentul scriitoricesc de la tatăl său, și-a cultivat în paralel pasiunea pentru literatura populară, concretizată prin publicarea între anii 1895-1903 a celor zece volume care compun monumentală colecție intitulată *Proverbele românilor din România, Basarabia, Bucovina, Ungaria, Istria și Macedonia. Proverbe, zicători, povățuiri, cuvinte adevărate, asemănări, idiotisme și cimilituri, cu un glosar român-francez*. Corpusului impresionant de proverbe și zicători i se adaugă și

povățuiri, idiotisme, frământături de limbă, ghicitori din literatura cultă sau existente în circuitul oral, cu corespondențe străine ale proverbelor românești (...) extrase din cronică și scrieri religioase, din manuscrisul de «pilde» al lui Iordache

¹¹ “By means of them, primitive peoples entered upon a heritage of sound wisdom and good working common-sense, and had ready to hand counsels of prudence, hints for the conduct of life, warnings of its pitfalls” (Hume 10).

Golescu¹², din «Povestea vorbii» a lui Anton Pann, din culegerile lui I.C. Hîntescu și P. Ispirescu, din scriitori clasici. (*Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900* 933)

Lucrarea cuprinde douăzeci și trei de capitole, fiecare gravitând în jurul unei idei generale: natura fizică (aștri, pământ, plante, anotimpuri etc.), animalele (păsări, patrupede, insecte, pești), omul și organele sale, viața fizică (obiceiuri, îmbrăcăminte, case etc.), viața socială (justiție, învățătură, meserii etc.) sau viața intelectuală (sufletul și facultățile sale). (*Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900* 934)

Mai mult decât atât, la majoritatea proverbelor sunt consemnate și variantele acestora (menționându-se atestarea lor în graiul popular sau folosirea în limbajul cult de către scriitori), fiind inserate din abundență și texte referitoare la datini, obiceiuri, tradiții, legende.

Toate aspectele enumerate mai sus fac din opera lui Zanne o lucrare de referință atât în literatura română, cât și în cea universală, reliefând importanța literaturii paremiologice din punct de vedere moral – prin trasarea unor norme de conduită referitoare la acțiuni și atitudini umane – și literar – prin capacitatea de inventivitate și de îmbogățire constantă a limbii române.

3.1 Zgârcenia

Zgârcenia este un viciu oglindit în numeroase proverbe, fiind în strânsă legătură cu un alt păcat capital, și anume lăcomia. Zgârcenia transgresează însă limitele lăcomiei, înglobând egoismul, instinctul exagerat de posesiune, materialismul etc. Omul pășește în zgârcenie atunci când abuzează de bogăție, identificându-se obsesiv cu bunurile materiale posedate.

DEX₂ înregistrează următoarea definiție: *zgârcenie* (s. f.), „însușirea de a fi zgârcit; caracterul omului zgârcit; avariție, calicenie”. Din punct de vedere structural, termenul este un derivat substantival de la verbul *a zgârci* + sufixul *-enie*, având etimologie slavă: *sŭgrŭčiti*.

Substantivul *zgârcenie* prezintă și o serie sinonimică notabilă (Seche, Seche 1462): *avarție*, *calicenie*, *calicie*, (livr.) *parcimonie*, (rar) *meschinărie*, (pop.) *scumpenie*, (pop. și fam.) *cărpănoșenie*, *cărpănoșie*, (înv.) *cumplitate*, *scumpătate*, *scumplete*, *scumpenie*, (fig.) *chibzuială*, *egoism*, *măsură*, *moderație*, *rețineră*, *socoteală*, *socotință*, *târguială*, *tocmeală* (*excesivă*), *țigănie*.

Din punct de vedere moral (religios), zgârcenia face parte din cele șapte păcate capitale, alături de mândrie, desfrânare, invidie, lăcomie, mânia și trândăvie (lene)¹³.

¹²Iuliu A. Zanne preia *ștafeta* vornicului Iordache Golescu (1768-1848), culegerea mai veche de pilde și proverbe a acestuia din urmă constituind, de fapt, corpul volumului VIII, publicat ulterior de Zanne.

¹³În scrierile teologice, păcatele capitale sunt o serie de fapte ce se opun virtuților cardinale, așa cum păcatele împotriva Duhului Sfânt se opun virtuților teologice. Denumirea de *capitale* nu exprimă aici gravitatea lor, căci, în cazuri concrete, ele pot fi păcate ușoare, ci faptul că aceste păcate sunt izvorul sau capetele din care ies alte multe și felurite păcate. Ele sunt mai curând înclinări stabile, vicii, patimi, decât acte păcătoase. Sfântul Ioan Damaschin menționează în lucrarea sa *Despre cele opt duhuri ale răutății* – opt păcate capitale. Sfântul Grigorie cel Mare stabilește în secolul al VI-lea doar șapte, număr ce s-a adoptat atât de Biserica Ortodoxă, cât și de Biserica Romano-Catolică.

Zgârcenia sau avariția este văzută ca iubirea excesivă a lucrurilor materiale, o sete nepotolită după acestea, caracterizată prin năzuința și preocuparea continuă de a spori averea și culminând cu tenacitatea de a prezerva cele adunate exclusiv în scopuri egoiste. Astfel, avariția, fie sub forma lăcomiei de a strânge mereu bunuri, fie sub aceea de a nu dăruir nimic cuiva, sau prea puțin în raport cu posibilitățile, duce la păcate/ consecințe grave în ceea ce privește degradarea psihicului uman, dar și a relațiilor sociale. Avariția are drept consecințe lipsa empatiei față de cei lipsiți de posibilități; obsesie pentru dobândirea și păstrarea lucrurilor materiale; fraudă; înșelăciunea, viclenia, minciuna; trădarea față de persoane etc.

Zgârcenia devine, așadar, expresia celui mai cras egoism, având caracter antisocial. O găsim la baza tuturor formelor de asuprire a oamenilor și este rădăcina acțiunilor negative: furtul, înșelăciunea, exploatarea socială, războaiele (văzute ca mijloc utilizat de anumiți indivizi de a-și spori profiturile și sfera de exploatare, ignorând suferințele provocate celorlalți).

Avariția și lăcomia sunt, din alte puncte de vedere (Taylor 43-44), asemănătoare structural cu invidia, aceasta din urmă fiind asociată cu „sindromul strugurilor acri” și manifestată printr-o atitudine ostilă sau agresivă față de ceea ce dețin alții, iar noi nu, și chiar dacă am obține acel lucru, tot nu am fi mulțumiți.

3.2 Zgârcenia în proverbe: modalități de reprezentare

Analizând corpusul de proverbe selectat din volumele lui Zanne, observăm că viciul zgârceniei a fost ilustrat și aspru criticat în literatura paremiologică, având la bază experiența și legile morale transmise din generație în generație, din cele mai vechi timpuri.

Omul simplu din popor a satirizat în diverse situații această țară umană, utilizând în proverbe cuvinte care fac parte din câmpul lexical al alimentelor și al băuturilor/lichidelor (*miere, ou, pâine, plăcintă, ridiche, sare, oțet* etc.): *Mai dulce oțetul fără paltă decât mierea cu plată.* (Zanne IV 8959); *Mai dulce oțetul dăruit decât mierea cumpărată.* (Zanne IV 8960); *Tot oul în plăcintă.* (Zanne IV 8969); *Dintr-o ridichie patru feluri de mâncări se fac: rasă și nerasă, cute și felii.* (Zanne IV 9200); *Nici sare cu pâine gustă.* (Zanne IV 9222)

O altă serie de proverbe evidențiază această defect prin accentuarea caracteristicilor/acțiunilor specifice (sau nu) unui actant zoomorf (animal/pasăre):

- lupul: *Lupului i-e necaz încă/ Chiar și singur ce mănâncă.* (Zanne I 2021); *Din gura lupului anevoie scoți întreg.* (Zanne I 2029);
- mîța: *De la mîța nu scoți pește.* (Zanne IX 8180);
- porcul: *Porcul tocmai după ce moare/Pe toți satură de unsoare.* (Zanne I 2354); *Porcul tot strânge, se-ngrașă bine/ Dar pentru alții, nu pentru sine.* (Zanne I 2355);
- puricele: *Și din purice vrea să scoată seu.* (Zanne I 2424);
- racul: *Că racul pe cărbuni se zgârcește.* (Zanne IX 1108);
- vaca: *De mă rugam de o vacă stearpă și tot îmi da o lingură de lapte.* (Zanne IX 8035).

O categorie aparte o constituie și unitățile paremiologice în care termenii ce denumesc viciul propriu-zis (*zgârcenia*), precum și pe purtătorul acestui viciu (*zgârcitul*) sunt înlocuiți cu sinonimele învechite și populare

scumpete, respectiv scump¹⁴: *Averea scumpului, când în pământ se îngroapă, ca soarele când sub pământ se vâără, la nimeni nu mai luminează.* (Zanne IX 3011); *Nisipul cu cât mai mult se udă, cu atât mai mult se întărește și se împietrește; așa și scumpul, cu cât mai mult adună, cu atât mai mult scumpetea i se mărește.* (Zanne IX, 3014); *Scumpetea pe scump ca o boală îl muncește.* (Zanne IX 3015); *Scumpetea pe scump ca pe cal cu frâul îl ține.* (Zanne IX 3016); *Scumpul, ca măgarul, bogăție mare poate avea pe spinare, iar de demâncare numai fân are.* (Zanne IX 3017); *Scumpul mila și îndurarea nicicum nu le cunoaște, că pe amândouă le privește ca cel mai mare al lui vrășmaș, când gândul și-l pironează numai la avere.* (Zanne IX 3018); *Scumpul trăiește ca în pustietate, unde nicio demâncare nu găsește.* (Zanne IX 3019).

La fel de sancționate sunt și reacțiile/ acțiunile manifestate de către oamenii zgârciți sub influența acestui defect:

- zgârcenia împinsă până la obsesie, cu consecințe negative asupra modului de viață: *Pentru o para își pune ștreangul de gât.* (Zanne V 12475); *Mai bine trăiește un sărac lipit./ Decât un bogat zgârcit.* (Zanne V 12761); *Rabdă parcă e de fier/ Și-i crapă ochii de ger.* (Zanne VII 17343);

- zgârcenia manifestată prin gesturi/obiceiuri specifice omului zgârcit, ușor de identificat în ochii celorlalți: *Leagă paraua cu zece noduri.* (Zanne V 12469); *Punga la gură i-a făcut păianjeni.* (Zanne V 12609); *A avea nouă băieri la pungă.* (Zanne V 12611);

- zgârcenie de avere/bunuri materiale: *De la bogatul calic/ Nu poți apuca nimic.* (Zanne V 11228); *Să-i scoți un ochi și nu-ți dă nimic.* (Zanne V 11761); *Dă ca din ochii lui.* (Zanne V 11762);

- zgârcenia ca element perturbator al relațiilor sociale și a normelor etice ale colectivității în general: *Nici pe sine nu se pricopsește, nici pe altul nu folosește.* (Zanne V 12586); *Săracului în loc să-i dea/ Închide ochii a nu-l vedea.* (Zanne V 12772);

De remarcat și proverbele referitoare la purtătorul acestui viciu introduse prin pronumele relativ cu sens generalizator *cine* sau adverbe cu rol de generalizare: *Cine strânge nu mănâncă.* (Zanne V 12924); *Cine strânge să mănânce.* (Zanne V 12926); *Unde este comoara voastră acolo este și inima voastră.* (Zanne V 11618); *Când ceri, n-are, când dai, n-are.* (Zanne X 11075).

Zgârcenia apare consemnată și prin intermediul unui nume propriu, și anume: *Mai bine sclav la Yemen decât para în puna lui Bușă.* (Zanne VI 13185), cu explicația autorului că „Bușă ține banii strânși în pungă mai cu îngrijire decât se țin sclavii (exilații) la Yemen” (Zanne VI 13185); *Tot de-ai lu’ Teacă/ Șapte pe-o iapă.* (Zanne VI 14151), adresată, în special, oamenilor slabi, săraci și zgârciți.

Concluzii

Zgârcenia, alături de lăcomie, se manifestă printr-o atitudine irezonabilă față de bani sau posesiuni materiale, în special când acea sumă de bogății

¹⁴în DEX₂ este înregistrat adjectivul *scump* și cu sensul învechit și popular de „zgârcit”, utilizat în expresii ca *a fi scump la vorbă* = „a fi tăcut”, *a fi scump la vedere* = „a se arăta rar în societate, printre ceilalți oameni; a fi greu de găsit”; substantivizat, îl regăsim în proverbul *Leneșul mai mult aleragă, scumpul mai mult păgubește*. De asemenea, și pentru substantivul *scumpete* este menționat sensul învechit și popular de „zgârcenie, avariție”.

depășește ceea ce este necesar pentru ca omul să trăiască în concordanță cu nivelul său de viață, iar obsesia pentru acumularea și păstrarea acestora devine un scop în sine pentru a trăi.

Literatura paremiologică oferă, prin intermediul proverbelor, numeroase exemple de situații când acest viciu influențează și degradează spiritul uman și, implicit, societatea, constituindu-se într-un veritabil izvor de norme și învățături atât pentru omul simplu din trecut, cât și pentru omul modern din realitatea contemporană. Volumele lui Zanne rămân, în acest sens, o sursă importantă și la îndemână oricui ar dori să călătorească în timp (și spațiu) pentru a proba caracterul didactic și moralizator al vorbelor de duh din popor.

Aspectele prezentate mai sus dovedesc faptul că imaginarul colectiv autohton a înregistrat o serie de nume și de evenimente pe care le-a asociat, surprinzător sau nu, unor vicii, în scop expresiv și evident moralizator,

căci viziunea folclorică a lumii pe românește nu e numai o imagine grandioasă și amănunțită în același timp, a întregii vieți cosmice – ci totodată e și o ordine desăvârșită a vieții pământești. Cu alte cuvinte, nu e numai un fel de a gândi al țăranului nostru, ci și un fel de a trăi. Ea nu se organizează în adevăruri abstracte, ci în chipuri din viață și pentru viață. De aceea, e o ordine etică în adâncul ei și estetică în expresiile sale. (Papadima 18)

Conform Anei-Maria Țepordei (64-65), abordările sociocognitive pun în evidență o serie de mecanisme cognitive ce contribuie la menținerea credințelor stereotipice existente, chiar și în ciuda dovezilor ce le pot infirma.

Bibliografie

- Academia Română, *Dicționarul explicativ al limbii române*. Ediția a II-a revăzută și adăugită. București: Editura Univers Enciclopedic Gold, 2016.
- Academia Română, *Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900*. București: Editura Academiei, 1979.
- Balázs, Lajos, *Folclor. Noțiuni generale de folclor și poetică populară*. Cluj-Napoca: Editura Scientia, 2003.
- Hulme, F. Edward, *Proverb Lore. Many Sayings, Wise or Otherwise, on Many Subjects, Gleaned from Many Sources*. The Project Gutenberg EBook of Proverb Lore, 2010.
- Papadima, Ovidiu, *O viziune românească a lumii*. București: Editura Saeculum I.O., 2015.
- Seche, Luiza, Seche, Mircea, *Dicționarul de sinonime al limbii române*. București: Editura Academiei, 1982.
- Stanciu, Dumitru, „Paremiologia în optica cercetărilor și ideilor contemporane”, În *Anuar de Lingvistică și Istorie Literară*, XXVII (1979-1980): 201.
- Taylor, Gabriele, *Deadly Vices*, New York: Oxford University Press, 2006.
- Topală, Dragoș-Vlad, *Din universul proverbelor românești: elemente de analiză etnolingvistică*. „Distorsionări în comunicarea lingvistică, literară și etnofolclorică românească și contextul european”, Secțiunea Lingvistică. Iași: Editura Alfa, 2009.
- Țepordei, Ana-Maria, *Dimensiunea lingvistică a stereotipurilor sociale*. Iași: Editura Universității „Alexandru Iona Cuza”, 2014.
- Zanne, Iuliu A., *Proverbele românilor din România, Basarabia, Bucovina, Ungaria, Istria și Macedonia*, vol. I-X. București: Editura Scara, 2004.